

Nyelvek és népek a középkori Magyarországon

Konferencia

2025. június 12.

Absztraktok

Bakró-Nagy Marianne: Nép, etnikum, nyelvtörténet

Az előadás olyan fogalmaknak, a *nép* és az *etnikum* fogalmának az elemzésére vállalkozik, amelyek a nyelvtörténetben, a helynév- és népnévkutatásban, illetve azok találkozási pontjain is rendre jelentkeznek. A nyelvtörténetben főként olyan szóeredet-vizsgálatokban, amelyeknek nyelvi kontaktusok képezik az alapját, az onomasztikai elemzésekben pedig a nevek eredetének a meghatározásában. A kérdés pedig az, hogy milyen módon határozhatók meg azok a csoportok vagy közösségek, amelyeknek megnevezésére a kutatás a *nép* vagy *etnikum* megjelöléseket alkalmazza. Az előadás megvizsgálja, hogy e két már igen sokféleképpen definiált, de alapvetően történetileg és társadalmilag konstruált kategóriának vannak-e objektív megkülönböztető jegyei, olyanok, amelyek egymástól vagy más hasonló, például a *törzs* kategóriájától is elválasztják őket. Mindeközben szükségképpen érinti az etnogenézis, az etnikai rekonstrukció, illetve az etnikai identitás kérdéseit is.

Solymosi László: Etnikai és nyelvi sokszínűség a középkori Magyarországon

A Kárpát-medencébe a 9. század végén érkező honfoglalók néhány év alatt uralmuk alá vonták az itt élő szlávokat, avarokat és frankokat. A Kárpát-medence meghódítása után több szakaszban újabb és újabb népek telepedtek le szétszórta az ország különböző területein: besenyők, franciák (vallonok), olaszok, német (szász) csoportok, majd kunok és jászok, a 13. századtól kezdve a határ menti részeken szlávok és románok, illetve a 15. századtól a török elől menekülő szerbek. Lakóhelyeikről a gyér forrásanyag mellett jobbra az a több mint 200 település árulkodik, amely az ott élő népességről kapta *Besenyő*, *Olaszi*, *Németi*, *Csehi*, *Oroszi*, *Tóti* stb. nevét. Az előadás kitér az ország nyelvi és etnikai sokszínűségének összefüggésére és az asszimiláció kérdésére.

Nógrády Árpád: Rekonstruálható-e írott forrásokból a középkori Magyarország egyik határmezejének etnikai helyzete?

Sáros, a középkori Magyarország lengyel határon fekvő megyéje, a tartomány méretű Árpád-kori Újvár megyéből vált ki az 1250-es években. Újvárhoz tartozása azzal járt, hogy a későbbi megye területén húzódott a gyepű egy fontos szakasza, és Sáros nagyobb, északi fele alkotta Újvár confiniumát, az egykori, sokáig csak gyéribben lakott újvári gyepűelvét. A határvédelem

szervezetéhez kapcsolódó birtokok, illetve a gyepű mögött kialakított királyi uradalmak hely- és személynévanyaga alkotja a korai etnikai viszonyokat tisztázni hivatott adatok egyik nagy csoportját. Az adatok másik fele a 14. század elejétől megragadható szervezett falutelepítésekhez kapcsolódik, illetve a megye rohamléptekkel növekvő két jelentős városába, Bártfára és Eperjesre vezet. Az előadás e két terület zömmel 13–15. századi forrásait tekinti át azt mérlegelve, hogy a középkori etnikai viszonyok megismerését az oklevelek és a késő középkorból fennmaradt összeírások vajon milyen mértékben támogatják.

Révész László: Régészeti horizontok populációgenetikai és nyelvészeti kapcsolatai

A Kárpát-medence 10. századi temetőinek összehasonlító vizsgálatából számos értékes következtetést levonhatunk. A 9. sz. végén érkezett népesség jellemzően kis sírszámú, legfeljebb néhány tucat sírt tartalmazó, rövid ideig (néhány évig vagy évtizedig használt) temetőket létesített. Ez kisebb, helyüket eleinte gyakran változtató közösségekre utal. Így kérdéses, hogy legkorábbi helyneveinket tovább örökíthették-e. A honfoglalók régészeti hagyatéka nem egységes, hanem lokális csoportokra bontható. Bizonyos, hogy még az életmódjuknak megfelelő térséget sem tudták teljes mértékben lefedni. A populációgenetikai kutatások 1:10 arányra becsülik a honfoglalók és a helyben találtak lélekszámát. A régészet ugyanakkor a központi területeken (Alföld, Kelet-Dunántúl) nem látja nagy tömegű helyi népesség hagyatékát. Az viszont bizonyos, hogy a 10. sz. második felében nagyarányú belső népmozgásokra (szervezett telepítésekre) került sor, amely mindkét népességet érintette.

Benkő Elek: A székely kérdés multidiszciplináris megközelítésben

Napjaink tudományos igényű kutatása a székelyek korai történetét illetően alapvetően két, egymástól meglehetősen eltérő álláspontot képvisel. Az egyik irányzat elmagyarosodott, türk eredetű népnek, míg a második alapvetően magyar nyelvű és magyar eredetű népességnek tekinti a székelyeket, akiket nem etnikai eredetük, hanem katonai feladataik és ebből levezethetően az idők folyamán bővülő és megszilárduló kiváltságaik, sajátos berendezkedésük és hagyományaik, nem utolsósorban pedig távoli, izolált fekvésük különít el a magyarság többi részétől. A kétféle felfogás mögött egy ma még feloldhatatlan ellentmondás rejlik, miszerint a székelyek – amióta a forrásokban elének tűnnek – magyarul beszélnek, magyar helynévanyagot hagytak hátra, friss elmagyarosodásra nyelvi jelek nem utalnak, és a régészeti leletek alapján sem különböztethetők meg a többi magyar népcsoporttól, ugyanakkor önálló népnevük, a középkor óta körülhatárolt katonai szolgálatuk és ezzel összefüggő sajátos jogállásuk, továbbá saját hagyományuk arra utal, hogy korai történetük valamiképpen eltért a magyarság többi részétől. Az előadó erre az összetett kérdésre a lehetséges válaszokat a történeti és régészeti források értékelésén túlmenően az archeogenetika legújabb eredményei alapján igyekszik pontosítani.

Szeifert Bea: A kora középkori Kárpát-medence lakosságának összetétele és kapcsolatrendszere. Archeogenetikai elemzések térben és időben

A Kárpát-medence lakosságának változatos genetikai története összhangban van a történeti, régészeti források alapján leírtakkal. Jelen előadásban archeogenetikai szempontok alapján a késő avar kortól a kora Árpád-korig tekintjük át a terület lakosságát, elemezzük annak tér- és időbeli alakulását.

Kutatócsoportunk munkája lehetőséget teremtett az egykori dunántúli hatalmi központok (Zalavár, Székesfehérvár) lakosságának elemzésére, nyomon követhető a népesség összetételének időbeli változása.

A kora középkori adatsorokban ez idáig jelentősen alulreprezentált Dunántúlról száznál is több egyén teljes genomi információjának publikálásával (Gerber–Csáky–Szeifert és mtsai 2024) megteremtettük a lehetőséget a Dunántúl és az Alföld népességének összehasonlítására.

Az előadásban bemutatjuk az alaplakosság és az új beérkezők kapcsolatrendszerét, mely az egyes korszakokban jelentős különbségeket mutat, s ezek a különbségek az egyes időszakokban a társadalmi szerveződés eltérő természetére utalhatnak.

Sándor Klára: Szocio-történeti nyelvészet: mit mond el a korai török–magyar kapcsolatokról?

A korai török–magyar kapcsolatok kutatása két nagy tudományos hagyományra építhet: egyrészt a magyar nyelvtörténeti vizsgálódások kiemelkedő eredményeire – a Magyar Tudós Társaság megalakulása óta kiadták és földolgozták a nyelvemlékeket, oklevéltárak, etimológiai szótárak készültek, föltárták a kölcsönszavak eredetét, a hangtan és a szókincs változásai mellett a nyelvtan, a helyesírás átalakulásait is. A magyarországi turkológia születése óta nemzetközi hírű, eredményei között központi helyen áll a török–magyar kapcsolatok kutatása – ez a „belső” török filológiának is alapvetően fontos nyelvészeti megállapításokra jutott. Hozzá lehet-e még egyáltalán tenni mindahhoz, amit a bő másfél évszázad alatt a – Vámbéry óta – a magyar turkológia elért? Különösen fontos ez a kérdés azért is, mert a korai török–magyar kapcsolatok értelmezése mindvégig a korai magyar történelem kutatásának is fontos forrása volt. Előadásomban annak lehetőségét vetem föl, hogy a már meglévő eredményekre építve új elméleti–módszertani megközelítéssel még mindig juthatunk új eredményekre a korai török–magyar kapcsolatok értelmezésében is.

Agyagási Klára: A Kárpát-medencei török helynévfejtések felülvizsgálata

A török eredetű helynevek felkutatása a Kárpát-medencében a magyar őstörténet-kutatás érdeklődési körébe tartozott a 20. század elejétől fogva. Elsősorban a történeti forrásokban említett, törökként ismert népek népnevei (*besenyő, úz, kabar, kun, böszörmény*), törzsnevek, nemzetségnevek és a belőlük alkotott helynevek kimutatása képezte a kutatás tárgyát történészek és nyelvészek munkásságában. Nyelvtörténeti és névrendszertani magyarázatuk részben forrásadottságok hiánya miatt, részben módszertani hiányosságok miatt nem kielégítő.

Az előadás egyik célja a korábban tárgyalt helynévanyag kritikai felülvizsgálata. Másik célkitűzése primer török névadással keletkezett helynevek kimutatása a Kárpát-medence azon régióiban, ahol az oklevelek török töredékek egykori jelenlétét jelzik, illetve ahol a kunok betelepülése török nyelvi nyomot hagyott a helynévadásban.

Zoltán András: Szláv nyelvek a középkori Kárpát-medencében

A magyarok elődei szláv nyelvű népekkel már a honfoglalás előtt a Kelet-európai-síkságon érintkezésbe kerültek, ennek nyelvi nyomai azonban gyérek és bizonytalanok. Az intenzív szláv–magyar nyelvi kapcsolatok a Kárpát-medencében való megtelepedéssel kezdődtek, a honfoglaló magyarok az ország belsejében késői ősszláv dialektusokat beszélő szláv népesség közé telepedtek, és asszimilálták őket fokozatosan. Ugyancsak hasonló dialektusokat beszélő szlávokkal kerültek kapcsolatba a környező területekkel kiépülő katonai, kereskedelmi, dinasztikus, vallási stb. kapcsolatok során, más szóval a magyar nyelv szláv szubsztrátuma szláv adsztrátummal is kiegészült. Az ősszláv nyelv differenciálódása a 12. században fejeződik be, ezért a magyar nyelv szláv jövevényszavainak legrégebbi rétege nem tekinthető valamely mai értelemben vett konkrét szláv nyelvből történt átvételnek. Ez a réteg ugyanakkor rendkívül fontos, saját írásos emlékek híján csaknem egyedüli forrása a honfoglaláskori Magyarország területén beszélt szláv dialektusok rekonstruálásának. A 12. század után fokozatosan kialakulnak az egyes szláv nyelvek sajátos, egyedi hangtani vonásai, amelyek egyéb (pl. jelentéstani, nyelvföldrajzi, időrendi) kritériumok mellett lehetővé teszik egyes jövevényszavak konkrét szláv nyelvi etimonra való visszavezetését, ugyanakkor a szláv szókincs máig is nagy mértékű hasonlósága újabb jövevényszavaink esetében is gyakran megnehezíti az átadó szláv nyelv egyértelmű meghatározását.

Dudás Előd: Magyar–déli szláv nyelvi kapcsolatok a középkorban

Jól ismert tény, hogy a magyarok a honfoglalás idején és azután mintegy két évszázadon keresztül intenzív kapcsolatban voltak a Kárpát-medence területén élő szlávokkal. Ezen kapcsolatok eredményeképpen számos szláv jövevényszó került a magyarba, sőt bizonyos szláv mintán alapuló tükörfordítások és tükörkifejezések is meghonosodtak. Hadrovics László véleménye szerint a 12. századtól kezdődően a szláv–magyar nyelvi kapcsolatok iránya megfordult, és immár a magyar nyelv kezdett el intenzíven hatni a szomszédos szláv nyelvekre. Ezek közül is igen érdekes déli szomszédaink, azaz a déli szláv nyelvekkel való kölcsönhatás. A déli szláv nyelvterületen a 12. századra már önálló nyelvekről beszélhetünk, erre az időszakra lezárult a késői ősszláv korszak, amelynek végső határaként hagyományosan a jerek változását (teljes értékű magánhangzóvá válását vagy kiesését) szokták tekinteni. Különböző geopolitikai okok miatt a magyar a legintenzívebb kapcsolatba kétségkívül a horvát nyelvvel került. Ennek alapjául az 1102-ben megkötött *Pacta Conventa* szolgált, amely egyúttal a horvát–magyar perszonálunió kezdetét is jelentette. A szlovén nyelvvel sokkal kevésbé érintkezett a magyar. Voltaképpen csak a legkeletibb szlovén dialektussal, a muravidéki szlovénnal megvalósuló kapcsolatokról beszélhetünk, hiszen a Muravidék a 11. sz. végétől a Magyar Királysághoz

tartozott. A magyar–szerb kapcsolatok kezdetét Luxemburgi Zsigmond uralkodásának idejére tehetjük, amikor Stefan Lazarević szerb despota jelentős területeket kapott a Bánátban, Szerémségben, Arad környékén és Szatmárban is. Emellett a középkorban bizonyos mértékű kapcsolat az akkori középkori Boszniával is kialakult. Az előadásban a nyelvi kapcsolatok történeti keretének bemutatása mellett konkrét példák, azaz magyar jövevényszavak segítségével kísérem meg a magyar nyelvi hatás mélységét és intenzitását megállapítani, s ebben a szóföldrajz nyújt segítséget.

Hoffmann István: Helynévmintázatok etnikumtörténeti háttéréről

A honfoglaláskori Kárpát-medence és az Árpád-kori Magyar Királyság nyelvi-etnikai jellegének leírásában egy évszázad óta meghatározó szerepet játszik a térség korabeli helyneveinek elemzése. Melich János és Kniezsa István nyomán ebben hagyományosan a helynévetimológia játszott meghatározó szerepet. Újabban emellett előtérbe került a helynevek rendszerszerű voltának gondolata, s ezzel együtt a helynévrekonstrukció módszere, amely a neveket egy térben és időben kiterjesztett hálózat részének tekinti, és kulturális-társadalmi összefüggéseiben is vizsgálja. Időrendi kérdésekben a névrendszerek relatív kronológiai viszonyait tekinti az összevetés alapjának. A helynevek nyelvi típusait ebben az összefüggésrendszerben szemlélve felvázolhatók a Kárpát-medence egyes térségeinek időben változó mintázata, amelyek lehetőséget teremtenek a nyelvi térszerkezet alakulásának bemutatására is. A nyelvi mintázatok etnikai háttérének tisztázása azonban csakis multidiszciplináris keretben valósítható meg.

Rácz Anita: Népnévek és helynevek

A népnévből alakult településnevekre a kutatók már régtől fogva úgy tekintenek, mint a nyelv szókincsének olyan rétegére, amely a magyarság korai történetére, a Kárpát-medence honfoglalás utáni népi-etnikai sajátosságaira nézve fontos információt hordoz, hiszen e nevek idegen etnikum jelenlétére utalnak. Mára ezt a kérdést árnyaltabban látjuk, tudjuk, hogy a népnévből alakult településnevek nem kizárólag csak etnikumot jelezhetnek. A végső soron etnonimára visszavezethető nevet viselő településen élők ugyanis nem feltétlenül az adott népességhez tartozók voltak, a típust képviselő településnevek alapja akár az adott népnévre visszavezethető személynév is lehet, de számos egyéb körülményre is utalhatnak az efféle elnevezések (pl. a birtokos etnikai hovatartozására, vagy arra, hogy a birtokos az adott nép valamely jellemző sajátosságait hordozza stb.). Ugyanakkor tény, hogy a típust képviselő elnevezések (tehát a népnévi eredetű településnevek) száma a középkori Magyarországon jelentős, nagyjából minden tizedik településnév megy vissza végső soron etninimára, s ez – a fentebb említett körülmények ellenére is – lehetőséget teremt arra, hogy a korabeli Magyarország etnikai helyzetéről egyfajta képet alkothassunk. Az itt vizsgálható névkincs igen sokszínű. Számos nép élt a középkori Magyarország településein, a Kárpát-medencét rendkívüli etnikai-nyelvi sokszínűség jellemezte. A népnévi eredetű településnevek belső arányainak vizsgálata e sokszínűség alakulásáról, a migráció irányairól és mértékéről is

információval szolgálhat. Ugyanakkor e településnevek nyelvi szerkezeti sajátosságait tekintve különböző típusokba sorolhatók, amelyek a relatív kronológia módszerének segítségével egymással időrendi viszonyba is állíthatók: az ún. egy- és kétrészes nevek megjelenése és virágkora között például jelentős időbeli különbségek mutathatók ki. Ezeket a sajátosságokat elemezve pedig arról is képet kaphatunk, hogy a különböző szerkezetű elnevezéseket viselő településeken milyen időrendben telepedhettek meg a kérdéses etnikumok.

Tóth Valéria: Nyelvek és etnikumok a 13. század elejének Kárpát-medencéjében – Anonymus *Gesta Hungarorum* című munkája alapján

Anonymus *Gesta Hungarorum* című munkája a magyarok honfoglalásának történetét írja le regényes műfajban. A geszta helynevei a 13. század elejének, Anonymus korának hiteles tanúi, míg a személyek és neveik, valamint a leírt események jórészt kitaláció, ragyogó írói fantázia termékei. Anonymus Kárpát-medence képe a honfoglalás eseményeinek tükrében előkerülő helynevek nyomán bontakozik ki a gesztában, s minthogy ezen nyelvi elemek hitelességéhez nem fér kétség, kis túlzással azt is mondhatjuk, hogy a geszta a 13. század elejének egyfajta történeti földrajzát nyújtja.

A gesztában sokféle népről is szó esik: szlovének, csehek, bolgárok, rómaiak, németek, besenyők, kunok, blakok stb. kapnak a honfoglalástörténetben szerepet. Többnyire az sem véletlen, hogy a Kárpát-medence mely területének megszállása kapcsán kerülnek ezek a népek elő.

Előadásomban azt mutatom be, hogy Anonymus gesztája (jobbára annak helynevei és népnevei) alapján, e forrás kritikai vizsgálata fényében milyen nyelvek és etnikumok valószínűsíthetők a 13. század elejének Kárpát-medencéjében, és mennyiben helytállóak a névtelen mester erre vonatkozó ismeretei.